

УДК 300.3+301+930.1

О.В. МАРУЦАК

УСНА ІСТОРІЯ В КОНТЕКСТІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТІ

Маруцак Олександр Васильович – аспірант кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Розглянуто приклади застосування інтердисциплінарних підходів в усно-історичних дослідженнях пам'яті. З'ясовано внесок окремих напрямків соціально-гуманітарного знання у теорію та практику усної історії.

Ключові слова: усна історія, дослідження пам'яті, інтердисциплінарність, гуманітарні дослідження.

Рассмотрены примеры применения интердисциплинарных подходов в устно-исторических исследованиях памяти. Определен вклад отдельных направлений социально-гуманитарного знания в теорию и практику устной истории.

Ключевые слова: устная история, исследования памяти, интердисциплинарность, гуманитарные исследования.

There are considered the examples of application interdisciplinary approaches in oral historical researches of memory. The author has been identified the contribution of different areas of social and humanitarian knowledge in the theory and practice of oral history.

Keywords: oral history, memory studies, interdisciplinarity, humanitarian researches.

© А.О. Сошніков, 2012

Постановка проблеми. Проблематика пам'яті в останні десятиліття стала важливою темою гуманітарних досліджень. Свідченням цього є початок систематичної розробки різних аспектів минулого та активне звернення до проблем пам'яті серед гуманітаріїв різного профілю. Список сучасних гуманітарних дисциплін та наукових сфер, в рамках яких так чи інакше порушуються питання, пов'язані з проблематикою пам'яті, дуже широкий. До них належать: дослідження історичної пам'яті, антропологія та фольклористика, соціологічні, культурологічні та гендерні дослідження, біографічні та літературні, комунікативні та нарративні студії [14, с. 14-15]. Крім того, сьогодні з впевненістю можна говорити про взаємодію між різними гуманітарними дисциплінами у сфері memory studies. Усна історія, як один із нових інтелектуальних рухів, що мають справу з вивченням пам'яті, не є винятком у цьому зв'язку.

Сьогодні поняття «усна історія» стало одним з найбільш вживаних у лексиконі гуманітарного знання. Відповідаючи різноманіттю дисциплін, шкіл і напрямків, усну історію характеризує широкий діапазон інтерпретацій терміну. В нашій статті усна історія трактується згідно з визначенням Асоціації усної історії США – як ділянка досліджень і метод збирання та інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого [8]. Незважаючи на те, що на сьогоднішній момент не досягнуто консенсусу щодо остаточного визначення усної історії, більшість науковців-практиків наголошують на її міждисциплінарності та доводять це у своїх дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усно-історичне інтерв'ю (метод дослідження, за допомогою якого здійснюється фіксація суб'єктивного знання окремої людини про епоху, в якій вона жила) зараз має всі підстави вважатися міждисциплінарною практикою у сфері memory studies, що

дозволяє брати інформацію з усних джерел. Біографічні та тематичні інтерв'ю широко використовують у своїх дослідженнях соціологи, антропологі та фольклористи, музейні працівники під час збору матеріалів для поповнення фондів колекцій. Методи отримання й аналізу інтерв'ю мають безліч варіантів та залежать від початкових цілей дослідження, що спираються на ту або іншу академічну традицію. Вдаються й до відповідних підходів усної історії. Аспектом аналізу усної історії є передусім суб'єктивний досвід переживання певних історичних подій. З точки зору такої тактики дослідник розглядає спогади індивіда про події минулого як суб'єктивне свідчення.

Один із прикладів такого дослідження нам надає культурологія.

Пов'язаний він з дисертаційною роботою, присвяченою культурному феномену, який до недавнього часу мало вивчався гуманітаріями – пам'яті тіла, авторства Ольги Гурової – «Ідеологія в речах: соціокультурний аналіз нижньої білизни в Росії: 1917-1980-і рр.» [4]. У ній зроблений акцент на дослідження «ідеологічного контексту, в якому існували люди і речі; ...стверджується, що речі з'являються в культурі і набувають характеристик не випадковим чином, вони є об'єктом ідеологічного конструювання».

Відправною точкою та емпіричною базою для цього дослідження стала одна з яскравих культурологічних подій минулого десятиліття – виставка «Пам'ять тіла: нижня білизна радянської епохи», що пройшла в Москві, Санкт-Петербурзі та інших містах Росії в 2000-2001 роках. Виставка ставила завдання «вдумливої та критичної реставрації деталей радянської повсякденності, яка нестримно втрачається, тоді як для людей важливо зберегти особисті свідчення про цю епоху». На ній була зібрана частина інтерв'ю для даного дисертаційного дослідження (а загалом – 20) з представниками

різних вікових груп і соціального стану. Інформанти виступали не лише як експерти в історії радянської нижньої білизни, але і в якості свідків подій власного життя. Об'єкти, що були представлені на виставці, полегшували завдання реконструкції минулого інформантами. Оповідання будувалися навколо таких основних тем: історія речей, речі у повсякденному житті, трансформація гігієнічних звичок і тілесних практик, особистий досвід, переживання та емоції, пов'язані з білизнами.

Ряд подібних проектів *memory studies* демонструє можливості використання принципів та підходів усної історії і в деяких специфічних галузях досліджень [10]. Наприклад, на матеріалі усних суб'єктивних свідчень пацієнтів і лікарів однієї російської лікарні було проведено дослідження психіатричних практик придушення інакомислення в СРСР в 1950-80-і рр. (соціологія психіатрії – С.В.Колпакова, Саратов); через спогади про продовольчий дефіцит пізнього радянського часу була зроблена спроба інтерпретувати індивідуальне відношення респондентів до радянського минулого та цілої радянської епохи (культурна антропологія – Г. М. Кушкова, Санкт-Петербург) [6]; на матеріалах інтерв'ю, що є результатом циклу досліджень у різних регіонах Росії, були вивчені професійні долі та індивідуальні прийоми поведінки середнього покоління (вік до 54 років), «вилученого покоління», в трудовій ситуації трансформаційних 1990-х (соціологія праці – І. П. Попова, Москва) [9].

Мета дослідження. Однак нашу роботу ми б хотіли присвятити аналізу іншого аспекту міждисциплінарної взаємодії усної історії та різних напрямків гуманітарних досліджень у сфері *memory studies*. Наша мета – розглянути приклади застосування інтердисциплінарних підходів власне в усно-історичних дослідженнях пам'яті та проаналізувати результати цієї взаємодії з точки зору того, який внесок зробили окремі напрямки соціально-гуманітарного знання у теорію та практику усної історії, як самостійної наукової дисципліни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес вивчення пам'яті усним істориком загалом зводиться до тих або інших видів інтерпретації змісту інтерв'ю. В залежності від мети та масштабу дослідження вчений враховує відображення вікових, ґендерних (пов'язаних зі статево-рольовою позицією), соціальних і політичних (що стосуються взаємодії індивіда, соціуму та держави) та етнічних проблем в усному свідченні; націлений на вивчення латентного (прихованого) значення змісту; враховує вплив інтерв'юера на процес формування змісту оповіді (і навпаки – вивчає дію оповіді на інтерв'юера); вивчаються також «відносини між оповідачем та «уявною аудиторією», до якої він звертається за допомогою та за посередництва інтерв'юера» [2, с. 392] тощо. Аналіз інтерв'ю може бути представлений відкритою безліччю методик – тут усна історія розчиняється у великій кількості інших дисциплін, напрямків та досліджень.

Експериментальне дослідження з усної історії, яке проводилося впродовж декількох років ученими та їхніми студентами у Франції,

головним чином у Марселі (1995), спочатку фокусувалося на проблемах Народного фронту (*Front Populaire*) і Другої світової війни [12]. Їхній метод полягав у тому, щоб опитати ряд літніх людей, які пам'ятали період з 1930 по 1945 р. Інтерв'юери часто були близькими для інтерв'юваних людьми або пов'язані з ними сімейними узами чи дружбою (тому центральним для дослідження було питання впливу історій на інтерв'юєрів). Врешті-решт, записані на плівку оповіді, після того як їх було перенесено на папір, піддали аналізу.

Проте аналіз оповідей дещо змінив ракурс дослідження, яке, за словами його авторів, «набуло більше соціологічного і навіть антропологічного характеру, залишаючись при цьому в первинних хронологічних рамках» [12, с. 158]. Серед зібраних ними матеріалів була велика частина інтерв'ю з жінками, які народилися між 1900 і 1920 рр. і в оповідях яких був представлений найрізноманітніший досвід міграції, дуже часто викликаній трагічними обставинами. Саме тому вчені вдалися до спроби розглянути суто вузькоспеціальні проблеми ґендерних досліджень: по-перше, чи відрізняється історія в уявленні жінок від історії в уявленні чоловіків, та, по-друге, яка специфіка жіночих усних історичних повідомлень про міграцію? Автори прийшли, зокрема, до висновку, що більшість історій, що розповідаються чоловіками, – абстрактні; конкретні деталі не грають у них головної ролі, навпаки, вони завжди наводяться для того, щоб обґрунтувати загальнішу думку. Жінки у своїх свідченнях, навіть у тих випадках, коли вони отримали шкільну освіту і розвинені в культурному відношенні, велику увагу приділяють конкретному та специфічному; позиція і пріоритети жінки традиційні: сприйняття ними історичних подій опосередковано сферою сім'ї та будинку. Але дане дослідження також показало, що істотно відмінності в тому, як люди згадують своє життя і розповідають про нього визначають класова та етнічно-культурна приналежність: в деяких випадках подібні впливи затімарюють ґендерний аспект в облаштуванні пам'яті, що має застерігати усних істориків від крайнощів у захопленні ґендерним аналізом.

Гелінада Грінченко на прикладі інтерв'ю з колишніми «остарбайтерами», що проживають у Харківській області, запропонувала текстуальний аналіз усно-історичного джерела (2004) [1]. В основі текстуального аналізу, за свідченням автора, лежить вивчення «процесів «забування» і «запам'ятовування» минулого і можливостей їх реконструкції, проблем, пов'язаних з маніпулюванням пам'яттю державою..., специфічних «мнемотехнік», що конструюють певні поля історичної самосвідомості різних соціальних груп» [1, с. 151].

Методологічно аналіз засновувався на синтезі концептуальних ідей та положень, розроблених у межах самої усної історії, об'єктивної герменевтики та екзистенціалізму, соціальної антропології та біографічного методу в соціології. З екзистенціалізму запозичена категорія «погранична ситуація», що застосовується до аналізу «поведінки» людини в екстремальних умовах; з герменевтики – методи, що пов'язані з процедурами реконструк-

ції латентних структур і розуміння «значення» як об'єктивної соціальної структури, яка виникає інтерактивно; з соціальної антропології – ідея про те, що інтерв'ю – продукт реального історичного часу, в якому воно відбувається, часова точка перехрещення оповідача та слухача, у якій перший – реконструює та усвідомлює минуле, а другий – намагається зрозуміти та інтерпретувати його; з біографічного методу – генетичний та нарративний аналіз, які, зокрема, передбачають відповідно «відтворення того змісту, який події мали для людини у той період, коли відбувались» та «відтворення того змісту, який людина вкладає у свій конкретний життєвий досвід сьогодні» [1, с. 154].

Подібний підхід до аналізу інтерв'ю пропонує і американська дослідниця Кім Роджерс. Її авторський проект було присвячено дослідженню автобіографічних історій літніх чорношкірих мешканців дельти Міссісіпі, які пережили період сегрегації (результати якого викладені у статті «Старіння, життєвий шлях та усна історія», 2006 [15, с. 297-335]). Мета, яку ставила перед собою науковець – вивчити життєві історії «у ракурсі впливу, що вони зазнали під час та після сегрегації» [2, с. 391]. Для цього Роджерс застосовувала методи, запропоновані у рамках соціальної геронтології (а саме: усвідомлення взаємозв'язку між історичними, соціальними та біологічними фактами у житті людини та особливостями «соціально-біологічного старіння індивіда»), *life-course studies* (теорія життєвого шляху, запропонована соціологами – розгляд «кожної окремої історії життя та її певних періодів у контексті граничних умов, заданих конкретним історичним часом, місцем, соціальною системою та полем міжособистісних взаємин» [2, с. 391]) та власне усної історії. Врахування цих положень дало можливість: по-перше, осмислити суб'єктивний досвід окремих людей, через який формується історична пам'ять; по-друге, уловити вікові зміни їх самосвідомості і, відповідно, - пам'яті; по-третє, зрозуміти, як заломлюється оцінка подій окремими людьми під впливом «оточуючих» нарративів – що формуються місцевими спільнотами, державою та медіа.

Ще один показовий приклад усно-історичного дослідження пам'яті з інтердисциплінарної перспективи нам являє робота Данієля Джеймса «Оповідь донни Марії: життєва історія, пам'ять та політична ідентичність» (2000) [14, с. 14-15]. В ній автор на прикладі однієї жіночої історії представив дослідження щодо взаємодії та взаємозв'язку між гендерною й класовою ідентичністю та пам'яттю.

Розділи своєї роботи автор присвятив розгляду певної проблеми: аналізу відносин між оповідачем та інтерв'юером під час проведення інтерв'ю та рефлексіям щодо інтерпретації та використання записаних спогадів; гендерній експертизі усного нарративу – презентація гендерно зумовленого досвіду та його аналіз; питанню розуміння оповіді з точки зору психологічної й класової ідентичності респондента (донна Марія була активісткою робітничого руху ХХ ст. в Аргентині); аналізу суті та значення особистого досвіду за допомогою нарративної теорії; дослідженню відносин між особистим спогадом та

публічною пам'яттю. Д. Джеймс, таким чином, провів ґрунтовний антропологічний аналіз оповіді донни Марії, здійснивши те, що можна охарактеризувати як «насичений опис» (за термінологією антрополога Кліффорда Гірца) – комплексний, всебічний, глибинний, деталізований, інтерпретативний усно-історичний опис, що має на меті угадування значень, якими учасник подій наділяє різні речі, події та явища і вивчення шляхів формування цих смислів. І найголовніше, що історик, використовуючи методи усної історії, вдався до продуктивної спроби поєднання теоретичних концептів різних напрямків соціально-гуманітарного знання.

Походячи з принципово різних наукових напрямків і розвиваючись у різних академічних традиціях, ті чи інші підходи, методи, теорії, концепти опиняються в арсеналі усного історика. Кожного разу ставлячи перед собою дослідницькі завдання, історик заново вирішує, як інтерпретувати усні спогади. Вирішення поставлених проблем завжди вимагає звернення до теоретичного інструментарію інших дисциплін.

Згідно з думкою Катерини Мельникової (голова Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі), інтердисциплінарність – це та ніша, яка дозволяє представити найрізноманітніші перспективи інтерпретації інтерв'ю та методи роботи з усними спогадами. І тому однаково важливими тут виявляються як різноманітні підходи до вивчення усних даних, що склалися в історії, антропології та фольклористиці, так і теоретичні розробки довгострокової пам'яті когнітивних психологів, як підходи Мориса Хальбакса, П'єра Нора, Яна Ассмана та Ерика Хобсбаума до досліджень історичної пам'яті, так і підходи Бенедикта Андерсона та Томаса Еріксена до вивчення націоналізму тощо. Вони стануть у нагоді усному історикові – чи у його прагненні зрозуміти, «яку роль відводять у своєму житті селяни Північно-Західної Росії періоду німецької окупації», чи у намаганнях визначити пам'яті «механізми адаптації радянських переселенців на території колишньої Фінської Карелії», чи у спробах «розібратися у тому, як створювався та розповсюджувався героїчний дискурс про війну» [7, с. 5]. І це означає одне – усні історики повинні утримувати в полі зору величезний об'єм відповідної інтердисциплінарної літератури. Проте ми можемо назвати ряд методів, теорій та підходів, що були сформовані та розвивалися поза усно-історичними дослідженнями, але без яких сучасна усна історія просто немислима. А це – якісні методи соціології, методологічні принципи теорії нарративу (теорія аналізу художнього тексту) та гендерні підходи до аналізу інтерв'ю.

Якісні методи соціології знаходять широке застосування в соціальних науках і використовуються передусім для вивчення індивідуального аспекту соціальної практики. Первинні дані отримують декількома різними способами – шляхом спостереження, глибинного інтерв'ю, опитування фокус-групи або звернення до особистих документів. Результатами дослідження є висловлювання людей про практику свого життя, що представлені у вигляді неструктурованих текстових матеріалів. Такі

свідчення і є головним джерелом інформації при подальшому аналізі. Із усіх тактик якісної методології в усній історії передусім використовуються різні види глибинних інтерв'ю та методи їх аналізу (ще потребує свого вивчення проблема розширення традиційного набору методів і джерел інформації в усній історії також за рахунок інших прийомів якісної соціології).

Технологія якісних інтерв'ю залежить від цілей дослідження. Усі якісні інтерв'ю відносяться до глибинних – неструктурованих (вільна оповідь про життя оповідача без жодного втручання з боку інтерв'юера) або напівструктурованих (заздалегідь складається тематичний загальний план) і займають як мінімум 1,5-2 години. Нерідко для уточнення деталей та поглиблення теми дослідники неодноразово повертаються до одного й того ж оповідача і продовжують розмову – в цьому випадку якісне інтерв'ю потребує 8-12 годин роботи з одним інтерв'юванним [13]. Один із найвідоміших і найефективніших варіантів проведення та аналізу нарративного біографічного інтерв'ю, що його останнім часом часто практикують усні історики, був запропонований у рамках біографічного методу в соціології [11].

Інтерв'ю здійснюється в три етапи. Перший етап – дослідник не втручається в оповідання інформатора та дає йому можливість самому обрати теми оповіді й інтерпретувати відібрані ним події. Другий етап – дослідник ставить уточнюючі запитання «для деталізації тих подій або характеристики тих діючих осіб, про яких йшла мова в ході першого «вільного» етапу». Третій заключний етап передбачає запитання, «що стосуються «нарративних лакун», пропущених обставин чи фактів, що з тих чи інших причин не були внесені наратором у своє оповідання» [3]. Такий підхід передбачає реконструкцію подій у їх хронологічній послідовності, а також вивчення тієї послідовності, в якій події розташовуються в оповіданні в наш час. Мета та користь таких заходів для усної історії вже була визначена при характеристиці методів текстуального аналізу інтерв'ю, що його запропонувала Гелінада Грінченко.

Рональд Грл – один з найвідоміших теоретиків та критиків усної історії, у своїй статті «Усна історія як свідчення» [15, с. 43-104] зазначає, що з тих пір як усні історики увійшли в еру «лінгвістичного» та «культурного» повороту і усіх їх «об'єднало усвідомлення необхідності дослідження не «об'єктивних фактів» чи «істинної історії простих людей», а суб'єктивності оповідання» [2, с. 397] – велику роль у процесі аналізу усних інтерв'ю почало відігравати залучення до нього теорії нарративу.

Збагачена методологічним інструментарієм наратології усна історія спрямувала свою дослідницьку практику на вивчення усних оповідей як тексту. З метою пізнання текстуальних особливостей інтерв'ю аналізується тематичний репертуар оповідей, їхня сюжетна організація та жанрова специфіка, структура, синтаксичний та семантичний зв'язок між її елементами. А це, по-перше, дозволяє виявити можливу багатшаровість значень та різноманітність «голосів минулого», що звучать

в інтерв'ю, та які, що головне, «можуть бути проінтерпретовані в рамках власної термінології оповідача і тих зразків, що є прийнятними для його соціального середовища» [2, с. 393]. По-друге, це дає можливість визначити як загальні риси різних усних нарративів, так і відмінності між ними, що веде до визначення як типових для даної групи інформантів образів, елементів подій і їхніх характеристик, так і нетипових, виключних тощо.

І нарешті варто зупинитися на перетинах між усною історією і жіночою/гендерною історією як автономними історичними дисциплінами. Якщо усна історія – це запис, збереження та інтерпретація історичної інформації, ґрунтованої на персональному досвіді і думках оповідача, то жіноча усна історія часто має форму жіночого свідчення про події минулого і може включати (втім, як і усна історія в цілому) незвичайні інтерпретації минулих подій, емпатію та емоції в оцінці історій, пережитих дуже давно і переданих усно.

Прибічники гендерного підходу (що розуміється як розгляд будь-яких історичних процесів і подій з точки зору гендерної стратифікації) брали найбезпосереднішу участь у становленні та розвитку дослідницької парадигми всієї усної історії. Завдяки теоретикам гендерних досліджень для усних істориків важливим стало врахування та аналіз гендерно зумовленого досвіду, а також суто особистісних уявлень про життя і події [2, с. 393]. У зв'язку з чим постали нові акценти. По-перше, слід чути як домінуючий дискурс (необов'язково гендерно зумовлений), «так і той, що заглушається, і, ретельно налаштовуючись на них, зрозуміти їх співвідношення» [5, с. 175], по-друге, слід прикладати зусилля, щоб зберігати баланс між тим, що історики вважають важливим, і тим, що вважають важливим у своєму житті люди, яких вони опитують [5, с. 201].

Висновки. Отже, теорія та практика усної історії значною мірою є плодом міждисциплінарного синтезу із застосуванням вказаних методик, виявлених для кожного окремого наукового дослідження. У той час коли теоретичний і методологічний розвиток ряду гуманітарних галузей у memory studies опановує практику усної історії, остання робить можливою міждисциплінарну взаємодію у справі вивчення пам'яті і як окремих наукових напрямків. Завдяки своїм інтердисциплінарним рефлексіям щодо відносин під час проведення інтерв'ю й інтерпретації записаних спогадів усні історики зробили вагомий внесок у методіку та політику квалітативних досліджень пам'яті в рамках гуманітарних наук.

Аналіз окремих інтерв'ю, особливості інтерв'ювання представників різних соціальних і професійних груп, специфіка складання анкет для опитування за спеціальними темами, технічні та етичні проблеми інтерв'ювання та подальшої обробки даних – от перелік тих питань, що стоять зараз перед спеціалістами різних галузей гуманітарного знання, що зацікавлені в професійному аналізі джерел усного походження, але актуальні і для усної історії. А тому зміст подальшого міждисциплінарного обміну у memory studies за учас-

тю усної історії має полягати в обміні думками між фахівцями з усної історії та різних гуманітарних дисциплін навколо проблем запису інтерв'ю, рекрутування респондентів, репрезентативності вибірки, етичних моментів спілкування інтерв'юера з

оповідачем, правових аспектів використання усно-історичних матеріалів, питань методики проведення та інтерпретації інтерв'ю, створення електронних інформаційних ресурсів для роботи з усними джерелами тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми «остарбайтерами» Харківської області) / Г. Грінченко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 6. – Харків-Київ: Критика, 2004. – С. 151-170.
2. Грінченко Г. Теорія усної історії: сучасний стан і перспективи досліджень / Г. Грінченко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 9-10. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 386-397.
3. Грінченко Г. Устная история – теория, метод, источник [Электронный ресурс] / Г. Грінченко // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / [упорядн., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко]. – Харків: Вид. Дім «Райдер», 2004. – С. 10-32. – Режим доступу: http://keui.ru/oral_history/grinchenko_publ_1.php
4. Гурова О. Ю. Идеология в вещах: социокультурный анализ нижнего белья в России (1917-1980-е гг.): диссертация на соискание ученой степени кандидат культурологии [Электронный ресурс] / Гурова Ольга Юрьевна; Рос. гос. гуманитар. ун-т. – М.: 2004. – 203 с. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/ideologiya-v-veshchakh-sotsiokulturnyi-analiz-nizhnego-belya-v-rossii-1917-1980-e-gg>
5. Женская устная история. Гендерные исследования / [сост. А. Пето]. – Бишкек: ОФ «Центр издательского развития», 2004. – 340 с.
6. Кушкова А. Советское прошлое сквозь воспоминания о продовольственном дефиците / А. Кушкова // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2009. – № 2 (64). – С. 174-187.
7. Мельникова Е. «Устная история» между прочим / Е. Мельникова // Гагаринская TRI: Информационный листок Европейского университета в Санкт-Петербурге. – 2005. – Вып. 3 (15). – С. 5-6.
8. Пастушенко Т. Створення Української Асоціації Усної Історії [Електронний ресурс] / Т. Пастушенко. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/journal/2007/3/24.pdf>
9. Попова И. П. «Поворотные пункты» в биографии и профессиональные карьеры специалистов [Электронный ресурс] / И. П. Попова // Социологические исследования. – 2011. – № 4. – С. 81-91. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/09/03/1267440471/Popova.pdf>
10. Програма Зимней школы «Устная история: теория и практика» 29-31 января 2002 г. в Европейском университете в Санкт-Петербурге [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://old.eu.spb.ru/oralhist/school.htm>
11. Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью / Г. Розенталь // Хрестоматия по устной истории / [пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой]. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. – С. 322-355.
12. Рош А. Жанр устной истории и гендерные исследования: женщины рассказывают о миграции / А. Рош, М.-К. Таранже // Гендерные истории Восточной Европы / [сборник научных статей / под ред. Е. Гаповой, А. Усмановой, А. Пето]. – Минск: ЕГУ, 2002. – С. 158-169.
13. Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию: [учеб. пособие для студентов вузов] / Виктория Владимировна Семенова. – М.: Добросвет, 1998. – 289 с.
14. Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії / А. Томсон // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 11-12. – С. 7-24.
15. Handbook of Oral History / [edited by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the assistance of Leslie Roy Ballard]. – Lanham, MD, 2006. – 625 p.